

ДОБРОВОЉЦИ У БОРБАМА ОКО БЕОГРАДА 1914. И 1915.

Одбрана Београда у првим годинама првог светског рата представља једну од чешће обрађиваних тема, како из националне историје тога времена тако и из прошлости Београда. Мањи радови војних и цивилних стручњака обухватили су, у облику прегледа, борбе око Београда 1914. и 1915. године или су се задржали на извесним важнијим моментима (рад непријатељске артиљерије, монитора, стратегијски планови итд.). Поред студијских текстова од посебног је значаја зборник успомена бранилаца Београда, *Агонија Београда у светском рату* (1931) и други слични текстови мемоарског карактера, нарочито кад је реч о аустро-немачком заузећу Београда, октобра 1915. године. Иако је поменути зборник пружао интересантну грађу, ипак је остала по страни једна тема од ширег политичког значаја. То је питање учешћа добровољаца из редова становника главног града Србије који нису били војни обвезници, с једне, и људи из других југословенских крајева који су бранили, а многи и изгинули борећи се за метрополу будуће заједничке државе Југославије, с друге стране.

Београд није био специфичан терен добровољачких чета. Пре свега, већ на самом почетку рата постојала је концепција да се не настоји на одбрани Београда по сваку цену, него да се основне снаге извукну јужније и да се тамо прима одлука о останку непријатеља у престоници. Поред тога, четнички и добровољачки одреди добијали су посебне извиђачке задатке и употребљавани су за герилски начин ратовања

на првој борбеној линији и у непријатељевој позадини. За овакав покретан начин ратовања били су потребни шири и ређе насељени простори. Зато је прави терен четничких и добровољачких одреда¹ на почетку рата био фронт на Дрини и Босна, где су четници и добровољци узети у обзир за дубоке продоре и узнемиравања у непријатељевој позадини. Не само у моментима упорне борбе и за извиђачку службу у периоду релативног мировања, добровољци су употребљавани и у одбрани Београда, и то како у посебним формацијама, тако појединачно, и у регуларним јединицама.

I — ЧЕТНИЦИ И ДОБРОВОЉЦИ
У БЕОГРАДУ ПРВИХ НЕДЕЉА
ПО ИЗБИЈАЊУ НЕПРИЈАТЕЉСТАВА

Прва добровољачка чета, која је још пре објаве рата образована у Београду, био је четнички одред мајора Воје Танкосића. Одред је 13/26. јула 1914. бројао 32 друга. Сви су били Србијанци, сем једног 25-годишњег пекарског калфе из Нове Градишке. Четника је највише било из Крагујевца (њих 14), из Ниша су била тројица, из Београда само један, један из Македоније а остали су били из србијанских варошица и села. По занимању апсолутно су преовладавале занатлије, изузев: три сељака, једног монополског чиновника, једног глумца, једног богослова и једног учитеља. Углавном су то млади људи између 20 и 30 година.²

Мимо овог четничког одреда, већ 13/26. јуна, скупило се прилично добровољаца у Београду. Командант Дунавске дивизије I позива тражио је од Врховне команде упутство како с њима да поступи; предлагао је да се бар стари четници који су се налазили у Танкосићевом одреду ставе под новчани оброк. На ово је министар војни још истог дана наредио да се добровољци додељују дивизијама којима се јаве, и да их ове окупе у чете, снабду спремом и одреде им старешине.³ Када су се регент Александар и влада упознали са улогом добровољаца и четника, решено је да добровољци, организовани у чете, буду под непосредном управом Врховне команде и да центар за њихово окупљање буде Крагујевац,⁴ где се тада налазила Врховна команда. Према четничким и добровољачким јединицама влада је имала резервисан став пре свега зато што су ове чете водили официри-црнорукци, с којима је у пролеће 1914. имала сукоба и тешкоћа. Када је Врховна команда на дан објаве рата (15/28. VII) наредила да се што пре опреми Танкосићев одред, командант Шумадијске дивизије у Крагујевцу, пуковник Стеван Хаџић, касније познати белорукац, стављао је примедбе, изговарајући се на ранију министрову забрану да се добровољци окупљају у посебне команде и у већим групама.⁵

Већ увече 15/28.VII, кад су почела непријатељства, добровољци су одиграли примерну улогу. Те вечери, око 22 часа, кренула је из Земуна једна аустроугарска лађа са шест шлепова и покушала да из Дунава уђе у Саву. Жандарми, општински стражари, царински и монополски органи и многобројни добровољци-грађани, из свих друштвених слојева и различите старости, отворили су ватру на лађу. Посада је одговорила митраљезима и пушкама, али се лађа, услед оштећења, морала зауставити на Сави. Према сведочанству једног жандармеријског официра, добровољци из редова грађана дигли су поколебани дух жандарма и осталих бранилаца. У зору следећег јутра, 16/29. јула, појавили су се пред Калемегданом аустријски монитори, где су ватром из топова

и митраљеза засули београдску посаду. Артиљерија бранилаца није одговарала, што је унело приличну пометњу у редове одбране; како се пронео глас да се Београд има напустити и пошто су грађанске власти већ евакуисане, почело је одступање у дубину вароши. У тај мах појавио се од Славије командант Дунавске дивизије са својим абу-тантом и с једним одељењем од 30—40 добровољаца-грађана. Зауостављени су делови војске који су одступали и наређено им је да се врате на своја места. Ова наоружана група обишла је положај, подигла опали дух живља и учинила неке исправке у распореду жандарма и осталих стражара. Тога дана пред зору, око 3¹/₂ часа, одред Воје Танкосића дигао је у ваздух железнички мост на Сави.⁶

После објаве рата Србији, у Београду се затекао приличан број Срба и осталих Југословена из бивше Аустроугарске Монархије. Многи су се уписивали у добровољце. Упис је вршио Савез добровољаца у кафани „Златни топ“ (која се налазила на данашњем Булевару револуције). Од тих добровољаца образована су касније два одреда, Банатски и Сремски.⁷ Омладина Београда, пак, примана је у комитски одред у Официрском дому.⁸

На глас да ће бити рата, четници из унутрашњости су похитали у Београд и окупили су се око својих ранијих војвода. Под заповедништвом мајора Танкосића и македонског комитског четовође Јована Бабунског, три дана и три ноћи онемогућивали су непријатељу прелаз преко Саве на сектору око жељезничког моста. Пошто је мобилизација српске војске још била у току, а Београд је, тако рећи, био без војске, ови први дани рата могли су пружити тешка изненађења. Заслуга је четника и добровољаца-грађана што се добило у времену. Четвртог дана по избијању непријатељства мобилисана војска (18. пук) сменила је четнике. Они су прешли на Баново брдо, где је мајор Танкосић коначно оформио свој одред. Од свих присутних четника и добровољаца изабрао је 600 људи, махом старије четнике, већином грађане (међу овима није

Сл. 1 — Ада Циганлија: Млади добровољци (Из књиге: Р. А. Рајса: *Шта сам видео и проживео*)

било ни 30 сељака); из југословенских крајева под Аустро-Угарском било је 30 Далматинаца (стављених под команду једног Личанина) и два Хрвата; у одреду су се налазила и два Чеха и србизиран Арбанас из Плава, Смаил Феровић. Одред се звао „Савски четнички одред“. Остале пријављене Танкосић је упутио у редовну војску, а страним поданицима саопштио да потраже друге сличне одреде.⁹

По избијању непријатељстава остављено је најпре команданту Дунавске дивизије I позива да одлучи хоће ли се бранити Београд. Али, министар војни поручио је Врховној команди — ако се командант реши на одбрану, да користи редовне трупе а никако добровољце.¹⁰ Српска влада уопште није имала лепо мишљење о четницима. Поводом бомбардовања Смедерева, 27.VII/

9.VIII, и због поновног бомбардовања Београда дан касније, влада је била мишљења „да би комитску акцију ваљало укинути овде, пошто по њеном сазнању, комите раздражују непријатеља својим поступцима и тако навалице излажу становништво штети“. Влада је добила представку управника града да четници изазивају непријатеља и узнемирују Београђане; градоначелник је зато молио „да од ових добровољаца не постане једна недисциплинована руља, која ће нападати и пљачкати наше грађане“. Узалуд је командант Дунавске дивизије I позива, пуковник Миливоје Анђелковић, поднео рапорт да се четници не налазе у самој вароши и да никог не нападају, него да је нека руља од десетак криминалаца који су под именом четника пресретали грађане и да је Танкосић послао једну своју па-

тролу, која је ове назови-четнике разоружала и казнила.¹¹ Можда су и биле основане оптужбе на рачун неких четника.

Танкосићев одред провео је неколико дана на Торлаку близу Београда.¹² Када је две недеље по објави рата требало бранити прелаз код Зворника, одред је послат из Београда на Дрину, да обезбеди правце код Влашких Њива, док се мобилисана војна сила не упути и на ове борбене положаје.¹³ Четници и добровољци који су укључени у регуларну војску остали су да бране десну обалу Саве. Познати швајцарски криминолог Р. А. Рајс затекао је четнике, код кафане „Лепи изглед“, са карактеристичним шубарама с крстом и сасвим младе и веселе добровољце у јединици којом је заповедао капетан Веселин Чајкановић, у грађанству доцент Универзитета.¹⁴

У почетку рата Банатски одред је био бројно јачи. Њега је Савез добровољаца у договору са војним властима разместио на дунавске аде Стефанац, Чакљанац и Хују. Команда је била поверена старом и искусном четничком војводи Таси Долнићу. Овом одреду стављено је у задатак да са оточића брани десну обалу Дунава а да, у случају српске офанзиве, оперише по Банату.¹⁵

Будући Сремски одред ја самом почетку бројао је петнаестак четника. Био је упућен на Аду Циганлију да под командом белорукца мајора Светомира Букића, заједно са VII пуком брани чукарнички друм. Овом четицом најпре је командовао четнички војвода Петковић. Због неке кривике он је убрзо смењен, те је одред преузео четник-добровољац Игњат Кирхнер и са двадесет пет својих бораца (међу којима су најхрабрији били Света Бата и Сава Петковић-Геја) заузео је караулу на савском гвозденим мосту са аустријске стране. Ово је био први прелаз српске војске на аустроугарску територију. Овим освајањем одстрањен је непријатељски рефлектор који је осветљавао доњи део тадашње Савске улице и топчидерски друм од Монопола до „Господарске механе“. При поменутом подухвату Кирхнер је био рањен у ногу,

али није отишао у болницу. Одред је напустио караулу тек онда када су аустроугарске трупе први пут ушле у Београд.¹⁶

Током читавог лета и јесени 1914. године мала али одабрана четица, састављена од Земунца, Личана, Црногораца и Србијанаца, крстарила је по земунској и бежанијској равници, између села Војке и Нових Бановаца, сукобљавајући се често с непријатељским патролама. Приликом изненадних сусрета са Аустријанцима четници су употребљавали бомбе и каме.¹⁷

Средином августа Аустријанци су успели да преко адице Заног пређу на Аду Циганлију, да ту подигну солидан мостобран и крену низ Аду. У то време посаду Циганлије сачињавала је једна чета војника под командом капетана Великића (који је ту и погинуо) и група четника из будућег Сремског одреда. Ове малобројне српске снаге зауставиле су непријатељево надирање и уз помоћ једне пристигле чете натерали су Аустријанце на одступање у Срем.¹⁸

У акцији, коју је српска Врховна команда планирала да заузећем Земун и постављањем мина на Дунаву, макар и привремено, спречи даље бомбардовање Београда од стране монитора, учествовали су и неки добровољци из јединица регуларне војске. Ноћу 27/28. августа (9/10. септембра) извршен је десант са Аде Циганлије на сремску обалу, преко аде Јарац, на три чамца са три десетине из резерве. Када су чамци пришли блатнавој сремској обали, у мртвој тишини и нервозном ишчекивању непријатељске ватре, професор историје на Београдском универзитету др Никола Вулић закачио је ногом мину, која је громовито треснула. Из насипа су зјапиле пушкарнице, али непријатељски војници су у паници одступили. Иако повређен по лицу, професор Вулић је предузео команду над три десетине, а чамци су се вратили по другу десантску групу. У првој групи налазио се и теолог и познати црквени говорник др Николај Велимировић, који се те вечери затекао на Ади Циганлији. Комитске патроле, које су са мостобрана упућене, известиле су да су се аустроугарски де-

Сл. 2 — Ада Стефанац: Ровови (Из књиге Р. А. Рајца)

лови у нереду повукли чак до Батајнице.¹⁹

Приликом другог преласка у Срем, 15/28. септембра, заузет је Земун. Пошто су српске трупе морале одмах да одступе, са војском је пошао и знатан број Земунца. Многи од ових прикључили су се четничком одреду, тако да се будући Сремски одред прилично повећао.²⁰

II — ДОБРОВОЉЦИ У БОРБАМА ОКО БЕОГРАДА У ЈЕСЕН И РАНУ ЗИМУ 1914. ГОДИНЕ

Када су аустроугарске трупе у противнападу повратиле савску обалу и спремале се да поседну и Аду Циганлију, командант ових трупа под Београдом био је присиљен да, због неуспеха и малодушности својих чета, 22.IX/5.X изда посебну наредбу за офицере и подофицере у којој је да би отклонио малодушност и убрзао напредовање својих трупа, наводио да је српска војска у растројству и да „осим неколико комита, који имају како из-

гледа и једно митраљеско одељење, нема на Ади других непријатељских трупа“.²¹ Четнички одред на Циганлији учествовао је у упорном и жилавом заустављању непријатељских делова који су се искрцали. Одред је 25.IX/8.X јавио да непријатељ на ади Церинића прави приближнице на својим рововима.²² Операцијски дневник Команде одбране Београда само је неколико пута посебно забележио рањавање четника (7/20.X, 23.X/5.XI, 30.X/12.XI, 3/16.XI),²³ пошто је команда четнике просто бројала у своје трупе. У првим жестоким борбама на Ади Циганлији погинуо је и један од првих словеначких добровољаца 1914. године Шкофјелочанин Драјзингер.²⁴

Октобра 1914. године, поново су оживеле акције добровољаца на сремској страни. На један детаљ скренута је пажња Врховној команди. Наиме, када је једна патрола добровољаца, обучених у четничко одело и наоружана с неколико бомби, код села Бежаније заробила неког аустроугарског наред-

ника, он је, опкољен, упитао патролу да ли су регуларна војска или комите; кад му је одговорено да су комите, он је извадио револвер и убио се. Поводом овога догађаја Команда одбране Београда овако је резоновала: „Из овога поступка наредниковог да се закључити, колики они страх имају од наших комита, што треба у свима приликама искористити“.²⁵

Борбе добровољаца на банатској страни мање су познате, иако се дунавске аде чешће појављују у операцијском дневнику Команде одбране Београда. Острво Стефанац, на пример, тукле су непријатељске батерије из села Старчева, 31.VIII/13.IX. Поред аде Чакљанац налазио се 7/20.IX један од четири монитора, који је топовском ватром помагао покушај Аустријанаца да се из Баната на двадесет чамаца пребаце према Винчи. Два дана касније, између Старчева и Чакљанца намештен је мост од сплавова, под заштитом монитора. Следећих дана на острву Чакљанцу није било никаквих трупа. После ове иницијативе, непријатељски монитори су 25. IX/8.X тукли аду Хују, Велики Врачар, Карабурму и Вишњицу. Користећи се маглom и несумњивом надмоћи на води, Аустријанци су један део својих трупа пребацили на Чакљанац; српска одељења су се повукла, али су одмах затим на острво пребачени јачи делови пешадије, који су, помогнути артиљеријском ватром, после двочасовне паљбе протерали непријатеља.²⁶ На дунавским адама, Команда одбране Београда помињала је само трупе под својом командом, не говорећи посебно о добровољцима.

Крајем новембра Београд је напуштен због општег повлачења пред навалом надмоћног непријатеља у северо-западној Србији. Тада се, поред пет батаљона Космајског одсека, који је преузео фронт од Луга до Мишљевца, помиње и један четнички одред. Четници су представљали заштитницу, тако да су 18.XI/1.XII могли да известе команду одбране Београда да Аустријанци то јутро још нису ушли у град. Поред добровољаца из Београда, неколико дана раније су се на овој страни, на десном

крилу Коњичке дивизије, борили и четници Јадарског четничког одреда, спречавајући непријатеља да се провуче ка потоку Врбовици, код друма Лазаревац—Београд.²⁷

Грађани, и посебно омладина Београда, одлично су се показали приликом истеривања непријатеља на крају прве краткотрајне окупације Београда. Аустријанци су у Београду обесили неке младиће под изговором да су комите, или зато што је код њих нађено оружје. Приликом свог повлачења (средном децембра 1914) они су одвели и све омладинце старије од 15 година које су ухватили по улицама 13. децембра. Страх од комита био је велики.²⁸ Неки омладинци који су избегли депортацију, приликом изгона окупатора били су укључени у народну гарду, те су, наоружани пушкама, пре уласка српских чета, заробљавали преостале непријатељске војнике, извлачећи их из кућа, дворишта, рушевина и хотелских соба. У томе су помагале и поједине жене, наоружане моткама. Један очевидац је следећим речима приказао те моменте: „По београдским улицама су деца пресретала аустријске војнике који су били збуњени и заплашени и водила их до општина или их уз пут предавала нашим патролама; сваки већи дечак сам је одузимао пушку војнику и носио је терајући војника пред собом.“²⁹ Омладина Београда, дакле, најактивније је учествовала у ослобођењу свога града, децембра 1914. године.

Када се све ово зна, и када се има у виду да је био приличан број младића-добровољаца који су имали оружја, а који се нису повукли с војском, занимљив је податак о једној понуди председника Савеза српских добровољаца Милана Павичића окупационим властима. С обзиром да су пљачке и отимачине тих дана биле учестале, председник Савеза добровољаца био је спреман да се стави на располагање привременом одбору да са добровољцима одржава ред у граду. Извесни људи, међутим, међу којима је био и неки Бугарин Димитрије Цоков, обавестили су окупаторске власти да су добровољци

исто што и четници. Због тога предлог председника Савеза добровољаца не само да није прихваћен, него је и он одмах ухапшен.³⁰

Иако су Аустро-Маџари стратегијски могли одржати Београд током српске противофанзиве у Колубарској бици,³¹ — поред појаве дезертерства међу аустроугарским војницима и одбијања војника Чеха да се боре те су се предавали Србијанцима³², — на одлуку о евакуацији Београда у извесном смислу је, свакако, утицала и ситуација у граду. Када се осетило да отпор непријатеља попушта и на београдској страни, у борбу су јурнули четници војводе Вука (мајора Војина Поповића), који су се после великих губитака на Гучеву налазили распоређени у Крагујевцу, Аранђеловцу и Младеновцу. Аранђеловачки четници пробили су се у Београд док се у њему још налазио непријатељ. С обзиром да су четници овладали прилазом савског моста, у граду је остао знатан број непријатељских војника и богата комора.³³ По уласку српске војске у Београд дужност управника града преузео је војвода Вук, који је, поред Коњичке дивизије, с главнином свога одреда најактивније учествовао у гоњењу непријатеља преко Велике Моштанице, Железника, и Жаркова. Његов четнички одред с једним батаљоном пешадије обезбеђивао је прву линију на обалама река, тако да се главнина војске могла извући на одмор.³⁴

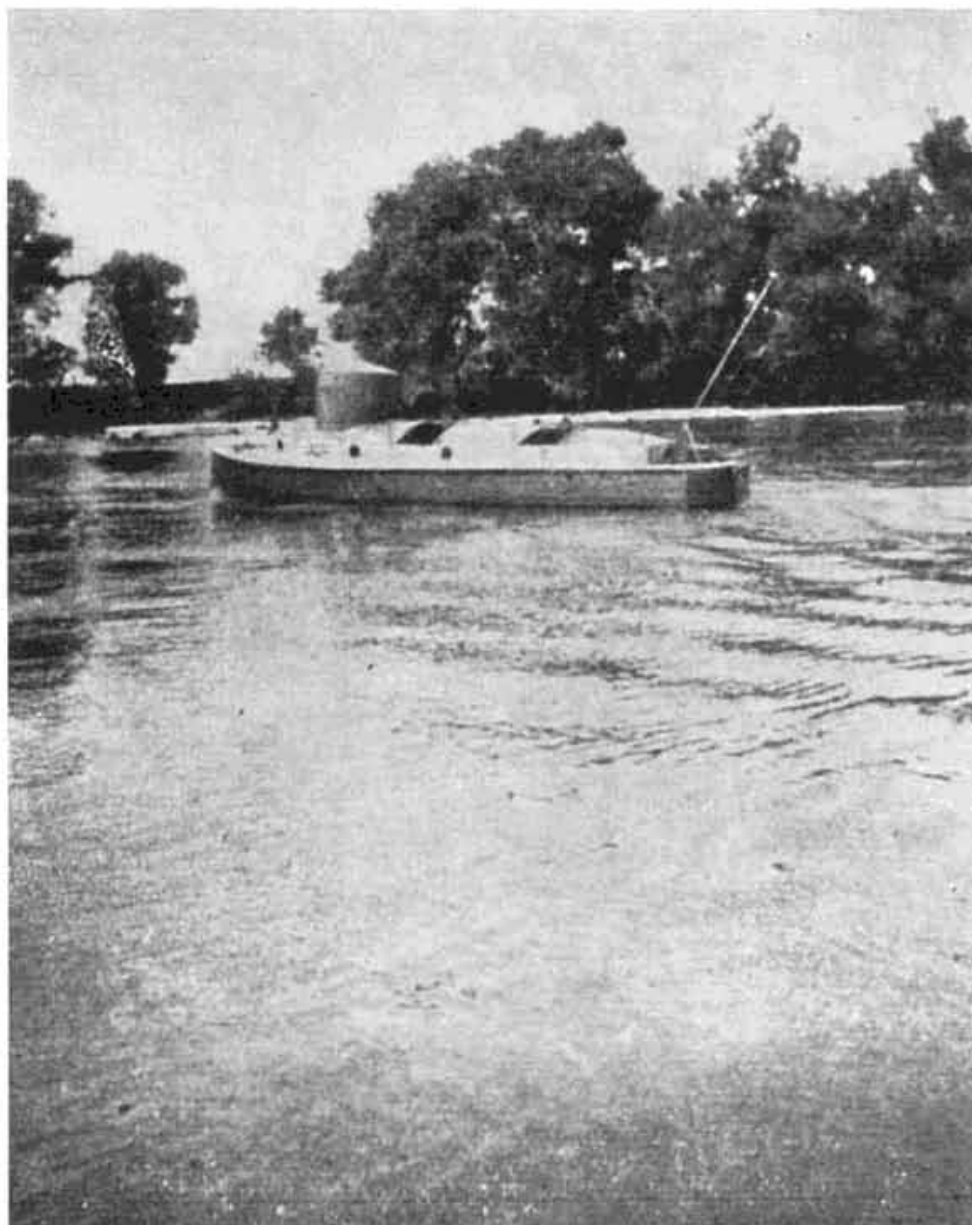
Насупрот добровољцима из редова омладине и Београђана, стари четници се нису нарочито држали у данима измене власти. Према обавештењу команданта одбране Београда, они су били „под јаком сумњом да су за време повлачења војске из Београда и за време поновног заузимања вршили пљачку по селима и у самом Београду, услед чега су разоружани и спроведени у позadinу, сем неколицине, чија је исправност доказана“. Како су четници, међутим, били потребни, да послуже као језгро извиђачких одељења за пребацивање преко Саве и Дунава, командант одбране града тражио је од Врховне команде да му упути 15—20 ваљаних и добро дисциплинованих комита.³⁵

После борбе на Космају, Парцанима и у Раковици, добровољци будућег Сремског одреда учествовали су у гоњењу непријатеља преко Саве и у заузимању Аде Циганлије, аде Заноге и Мале Аде (која је Аустријанцима служила као зимовник за бродове). Поседовањем ова три савска острвца омогућен је слободан саобраћај обреновачким, топчидерским и раковичким друмом, који су иначе били изложени пушкарању од стране непријатеља, а имали су у сваком погледу важну улогу на левом крилу одбране Београда. На Циганлији и Малој Ади добровољци Сремског одреда бдуно су чували Чукарицу и ужи део Београда све до аустро-немачке инвазије, октобра 1915. године.³⁶

После краткотрајне непријатељске окупације Београда настао је нови већи упис добровољаца. Током друге половине децембра 1914. године уписивање је обављао Савез добровољаца у просторијама кафане „Златни Топ“.³⁷

III — ДОБРОВОЉЦИ НА БРАНИКУ БЕОГРАДА У ПРОЛЕБЕ И У ЛЕТО 1915. ГОДИНЕ

Због тога што се борба око Београда највећим делом водила на воденим прилазима града — на Сави и Дунаву и њиховим адама — а посебно зато што су Аустријанци располагали прилично ефикасном речном флотилом на Дунаву,³⁸ још пре прве, 13-дневне окупације Београда, у штабу одбране Београда јавила се идеја да се предузму мере како би се посада ојачала и на води. Управо пред узмак последњих дана новембра 1914, Врховној команди послат је 10/23.XI предлог да се реморкер „Тимок“ стави под команду штаба одбране и да се употреби у борби против непријатељских монитора; посаду брода дали би добровољци а заповедничку дужност би преузео поручник британске морнарице Џорџ Принс.³⁹ Због брзог напуштања града предлог није могао бити остварен. Када су 1915. године настали нешто мирнији дани, и када је било неопходно потребно одржавати сталну везу са истуреним адама,

Сл. 3 — „Подморница“ Јадар (Из књиге Р. А. Рајса)

идеја о српској флотили под Београдом почела се остваривати.

Уочи аустро-немачке офанзиве на Србију ова флотила имала је у свом саставу: оклопљени брод „Тимок“, оклопљени моторни чамац „Јадар“, брзи моторни чамац „Слобода“ са руском посадом, моторне чамце „Победа“ и „Св. Борбе“, више шлепова и сплавова, око сто чамаца на весла, претежно рибарских. Већи и снажнији објекти ове фло-

тиле били су наоружани митраљезима, неки и топићима, а били су оспособљени и за полагање мина. База им је била код Чукарице, где се налазила радионица за оправку. Управо пред Макензенов удар, ту су се завршавале две најјаче јединице тадашње београдске флотиле — оклопни моторни чамци „Далмација“ и „Босна“, са топовима и митраљезима у куполама. Посаду су сачињавали бродарци, и то већином

страни држављани а као послуга око митраљеза и топова узети су омладинци-добровољци. Главна зона дејства ове флотиле била је Сава. Пловни објекти имали су задатак да одржавају везу између србијанске обале и мостобрана на Циганлији и Малој Ади, да штите саобраћајницу Београд — Обреновац, да омогућавају прелаз српских трупа у Срем, да минирају пловне путеве и да обављају извиђачку службу на осталим секторима одбране Београда. Флотила је била потчињена команди Циганлије и Мале Аде.⁴⁰

Живот добровољаца на Сави, нарочито у лето 1915. године, био је чак леп и без већих ратних напора, као на каквој страни ривијери, како се изразио један добровољац-омладинац. Становали су на шлеповима, о које су ударали таласи. Преко дана су се купали и сунчали, пецали рибу и из воде су излазили само кад је то захтевала каква службена потреба или кад би досадило купање, те би по ади скупљали крушке-дивљаке и купине.⁴¹ С обзиром да је риба у рату постала ретка посланица Београђана, који су се на њу навикли, добровољци и четници су уловљену рибу доносили у град, те би је у кафанама где би обично пили (пре свега у кафаници „Вук Карацић“ у Скадарлији), размењивали за дуван.⁴²

Крајем пролећа 1915. године, четнике и добровољце на Ади Циганлији и на дунавским острвцима посетио је криминолошки стручњак из Лозане Р. А. Рајс. Око Аде организована је била права моринска служба, коју су обављале блиндиране моторне лабице, снабдевене митраљезима. На самој Ади мировао је под котвом један бродич без оклопа за одбрану, кога су Енглези наоружали справом за бацање торпеда. Добровољци у овом логору били су сасвим млади те нису престајали са међусобним шалама чак ни за време јела. Шума и жбуње после поплава су тако олистали да су давали утисак тропске вегетације. Овај утисак појачавале су колибе добровољаца сачињене од грања, уз какву кабину од потопљених бродова. Логор је Рајса подсећао на црначка села из централне Африке, у чијем би хладу

живот био врло угодан да нема комараца и, с времена на време, непријатељских граната.⁴³

Од три дунавска оточића према Белој Стени, јуна 1915. године, Срби су држали Стефанац и аустроугарско Бавоље острво. Одредом четника и добровољаца тада је заповедао капетан Антоновић. Шикара, која је на Бавољем острву бујала између врба, изгледала је путнику из Швајцарске као чудовишна вегетација бразилског „мато“-а. И овде се живело по колибама, отвореним на једну страну због ветрења, и покривеним трском и сламом. Свуда су се одржавале ватре да би се димом растеривали многобројни комарци. Логору, сакривеном под врбама, прилазило се кроз шибљак, као у какво црначко село. На улазу у логор на стражи се налазио боконоги младић у кошуљи, с дечачким лицем — „прави лик санкилота из велике револуције“. Поред осталих ту су били: неки стари комита из Куманова у сељачком оделу и са шубаром, један београдски типограф, стари књиговођа из неке београдске банке, младић отменог лика из Панчева и један здепасти Бугарин. Овај одред имао је исту заставу коју су носили добровољци за време босанског устанка под командом Петра Мркоњића (Караборђевића). Они који нису чували стражу у рововима ловили су рибу на 200 метара далеко од непријатеља. Једино је пушкарање понекад кварило ову идилу. Увече, поред великих ватара и ражњића с прасићима, Швајцарац је поред циганске музике видео коло, које му је било налик на дугу индијанску поворку која је претрчавала ватру.⁴⁴

Између добровољаца на савским адама и непријатеља поштовани су током 1915. године неки борачки обзир и неуговорени споразум. Вишемесечно затишје као да је спријатељило ратнике са обе стране. Они су се слободно кретали, излазили из ровова, одлазили на обалу да се купају, пецају или перу рубље. Неки четници су чак прелазили на сремску страну, на пример четници Букић и Петровић чамцима више пута, те су једном превели и девет Аустријанаца. Усред бела дана могло се допливати до

Сл. 4 — Бавоље острво: Извидница четника (Из књиге Р. А. Рајса)

непријатељске обале а да никаква пушка не би планула. Неки четник Лозић дотерао је чак чамац Аустријанаца (те зато био одликован). Добровољци и Аустријанци су се међусобно дозивали, махали марамницама, показивали једни другима флаше и тобож нуткали се ракијом.⁴⁵

Ма како да је живот текао без већих брига и невоља, извршавале су се извиђачке службе. Када су се немачке трупе почеле концентрисати око Београда, једнога дана (16/29. септембра) четници су око подне дотерали у Београд двојицу немачких војника, који су били присиљени да даду податке о распореду немачких јединица.⁴⁶ У самом граду будност четника била је управљена против аустроугарских поданика, због опасности од шпијунаже.⁴⁷ Уопште, за

све иоле одговорније дужности или за службу на тежим местима, употребљавани су добровољци и четници, пошто морал регуларних трупа није био од краја 1914. године на особитој висини.⁴⁸

„Сремски одред“ као посебна административна јединица, са својом заставом, образовао се тек првог јуна 1915. године. Дотада је језгро будућег одреда на Ади Циганлији као добровољачка чета потпадало под непосредну команду Комбинованог одреда. На представку управе Савеза добровољаца, начелник штаба Врховне команде је 16/29. маја одобрио да се од добровољаца на савским адама и од добровољаца које је управа Савеза накнадно прикупила, сбразује посебни добровољачки одред, под командом потпоручника-добровољца Игњата Кирхнера. Накнадно прику-

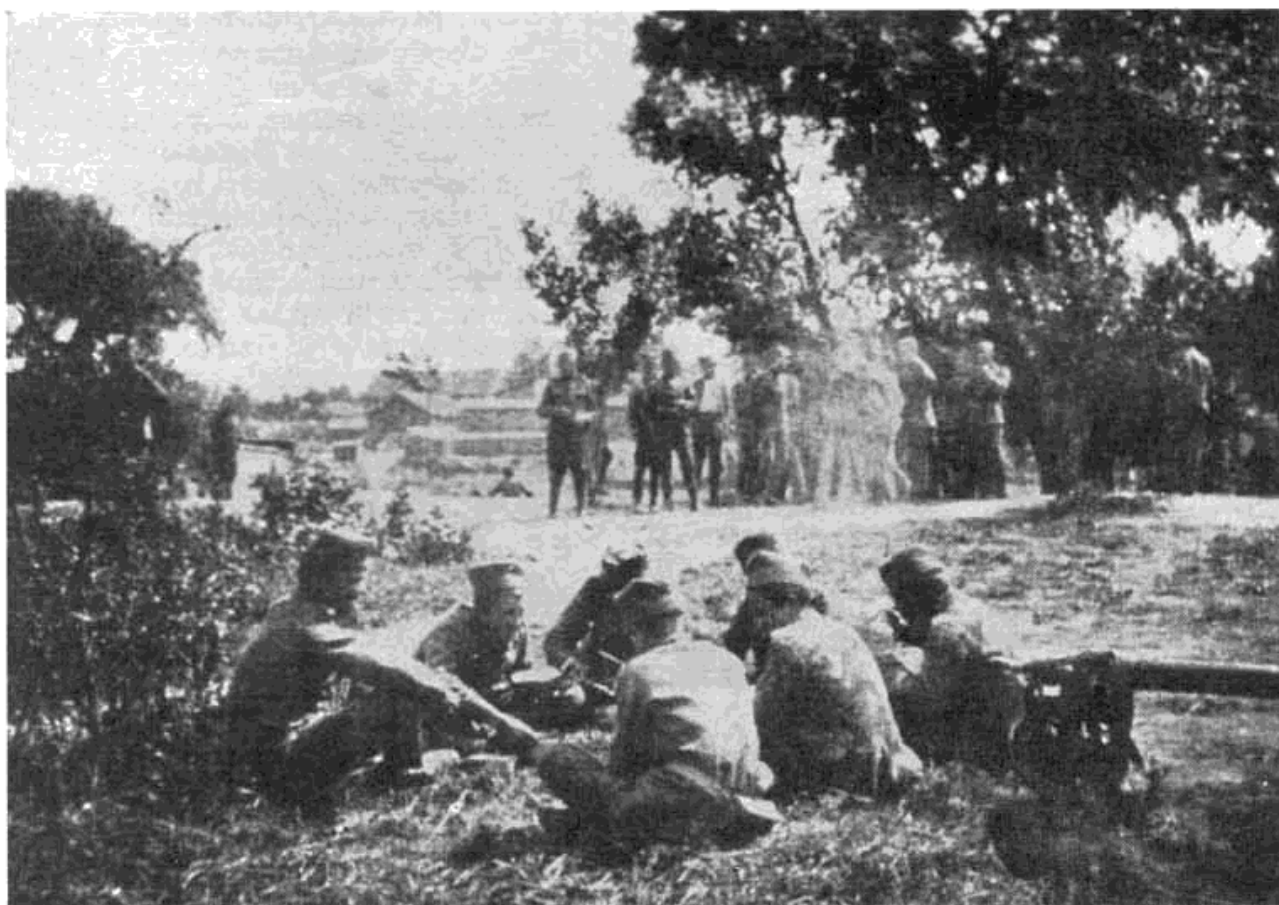
пљени добровољци такође су упућени на Циганлију, где је одред формиран. У војно-тактичком смислу, он је остао под управом Комбинованог одреда.⁴⁹

Савез добровољаца и даље је прикупљао нове борце. У вези са овим радом министар војни се, почетком септембра 1915. године, обратио Врховној команди с питањем да ли има потребе и да ли је Врховна команда одобрила прикупљање добровољаца. Врховна команда је одговорила да од ње нико није тражио одобрење, али да јој је познато да су добровољци, раније скупљени од Савеза, распоређени у две чете при одбрани Београда, те да су потребни и корисни.⁵⁰

IV — ДОБРОВОЉЦИ У ОДБРАНИ БЕОГРАДА ПРИ АУСТРО-НЕМАЧКОЈ ИНВАЗИЈИ ОКТОБРА 1915.

Пет дана пре аустро-немачког напада на Београд, 19. IX/2X 1915, Сремски одред је повећан са 70 младића који су, као прекобројни, одбијени од пријема у подофицирску школу у Скопљу. Ови младићи су били из разних крајева Србије и Македоније и нису напунили 18 година. Са овом допуном одред је бројао 340 бораца, те је преформиран у полубатаљон. За командира прве чете постављен је поручник Милутин Станић а за водника потпоручник Живко Кезић; другом четом командовао је заповедник

Сл. 5 — Ада Циганлија: Бивак (Из књиге Р. А. Рајса)

одреда Кирхнер, а водничка места у обе чете попунили су подофицири из VII и X пука.⁵¹ Пошто је попуњен поменути младичима, одред је упућен у горњи део београдске тврђаве да смени две чете X кадровског пука. На савским адама и код железничког моста, где се до тада налазио и Сремски одред, остао је само VII пук II позива. Дунавске аде Стефанац, Чакљанац и Хују бранили су до самог непријатељског напада четници Банатског одреда. Тек на сам дан аустро-немачке офанзиве „Сремци“ су извучени из резерве и распоређени пред горњи и доњи град и на дунавску обалу до стругаре Прометне банке, сменивши кадрове X пука, чија је главнина била на Сави.⁵²

Управо у време када је попуњен Сремски добровољачки одред постојале су извесне концепције да се сви добровољци окупе у добровољачки одред којим је командовао потпуковник Алимпије Марјановић. Наиме, Марјановић је, 20.IX/3.X упутио акт Врховној команди у коме је тражио да се Сремски добровољачки одред и ратна чета Савеза добровољаца под командом рез. потпоручника Стојана Вученовића (свакако тзв. банатски одред) извучу испод команде штаба Одбране Београда и да се са Рудничким четничким одредом (под командом поручника Васиља Васића и потпоручника Светислава Вељковића) из састава Дунавске дивизије I позива упуте његовом одреду, пошто се установљавањем Добровољачког одреда „имао циљ уједињења свих добровољачких и четничких одреда у један“.⁵³ Ова иницијатива је закаснила, јер је пре сваког решења Сремски добровољачки одред изгинуо борећи се по београдским улицама против наступања непријатеља.

На дан 22.IX/5.X Сремски одред, увећан на 360 пешака, налазио се склоњен у робијашким ћелијама у горњој калемегданској тврђави, испред сахат-куле.⁵⁴ У ноћи између 22. и 23. септембра једна граната ударила је у штаб одреда, а друга граната непријатељског мерзера изнад робијашких ћелија где је експлодирала. Управо пре тога добровољци су, усред сна, напустили ће-

лије, те су с леве и с десне стране сахат-куле ископали ровове да би се у њима сакрили од тешких граната. Бомбардовање је настављено и сутрадан, када је једна граната ударила у казан и расула вечеру а друга погодила четну провијантску комору и разнела коње, кола и сав материјал. Био је то злослутни почетак погибије.⁵⁵

Аустро-Немци су извукли поуке из неуспеле офанзиве у јесен 1914. године, те су одлучили да Србе нападну на правцу моравске долине и у Београду. У борбама за освајање Београда, које су трајале од 6. до 11. октобра, са непријатељске стране учествовале су XI немачка армија генерала Галвица и III аустројска армија генерала Кевеша. На 20 српских батаљона II и III позива и 75 топова, Аустро-Немци су извели 66 батаљона и 275 топова (од којих 108 тешких). У овој неравној борби изведено је једно од најстрашнијих бомбардовања у првом светском рату. У чисто војничком смислу освојење Београда је представљало занимљив прелаз преко две велике реке насупрот тврђави.⁵⁶

Прву борбу са (искрцатим) непријатељским одељењима Сремски одред је имао (на дунавском кеју) иза поноћи 24.IX/7.X. Са два батаљона непријатељ је извршио десант између пола један и један час, заробљавајући неке делове VII пука. Не чекајући да се искрцавање заврши, непријатељ је хитно развијао своја крила према варошком делу. Но, тада је био дочекан противнападом Сремског одреда, неких чета VII пука и жандармерије. На простору кафане „Шаран“ развила се огорчена борба. Враћајући се са овог попришта, делови Сремског одреда у јачини од 100 пушака стављени су, у зору око 4 часа, под команду 1. батаљона X кадровског пука код стругаре Прометне банке. Чим се мало разданило, војнике и добровољце у дворишту стругаре засуле су гранате, убијајући људе уз велики тресак наслаганих балвана и греда.⁵⁷

Детаљнији опис борбе у овој крвавој зори био би следећи: Друга чета Сремског одреда под командом Игњата Кирхнера развила се у стрелце и, пот-

Сл. 6 — Мирко Голубовић, добровољац из Сремског одреда (Из књиге: *Агонија Београда*)

помогнута малим бројем кадроваца Х пука, прешла је у напад на нож, од куле Небојше до кафане „Шаран“, на дунавском кеју. У првом нападу рањен је командант Одреда Кирхнер. непријатељ је жестоко тукао добровољце док су, у приближавању непосредном ватреном положају, били још у Дубровачкој улици (где је код кафане „Пуж“ страдала извидница). Изненађени од непри-

јатеља, добровољци су се развили у стрелце и растурили по оближњим улицама, како би из кућа пуцали на непријатеља иза железничке пруге. Веза са првом четом одржавана је преко жандарма, који су међу првима стигли на кеј. Прва чета налазила се на изласку улице Цара Душана. И овде, и у Дубровачкој улици, лежали су мртви и рањени младићи из Сремског одреда,

побијени митраљезима у моменту кад су хтели прећи преко улице. Непријатељ је тучао из митраљеза са кеја и топовима са монитора. Одговарано је бомбама са кровова кућа. На кућу у Банатској улици бр. 40 постављен је митраљез и одатле, с кровва, један четник је бацао бомбе. Једна граната је ударила у ту кућу и за трен побила 40 добровољаца. Тек у 5 часова ујутро добровољци су видели да су се тукли с Немцима, чији су шиљци са шлемова штрчали иза кланичке пруге. Рањени су командант и два поручника Одрода, тако да је команду преузео преостали официр, потпоручник Живко Кезић.⁵⁸

Око осам часова добровољци, жандарми и кадровци X пука прикупљали су се. Показало се да је Одрод изгубио много људи и да је сатрвен већ у првом нападу. Од три и по стотине једва је остала стотина. Највише су изгинули питомци из Скопља, јер нису издржали ни најпотребнију обуку, те су знали једино да напуне пушке. Некима су властите бомбе експлодирале у рукама. У јуришу су срљали, не заклањајући се.⁵⁹

Два часа касније Сремски одред налазио се под командом потпоручника Ж. Кезића у рову и барикади на крајњој тачки улице Риге од Фере. У рову и по околним улицама, у комплексу лево од кафане „Јасенице“ до Робијашке баште, лежали су разбацани лешеве у жандармеријским униформама. Немци, који су се били угнездили у насипу железничке пруге, проваљивали су у дворишта која су према прузи била ограђена дрвеним плотовима и на тај начин отварајући на браниоце ватру у бок и леђа. У ова дворишта и у граничне зграде према попречним улицама које су водиле ка прузи, распоређени су војници, добровољци и жандарми. Развила се борба појединаца у многобројним варијантама. Многи грађани, па и деца, узимали су пушке изгинулих бранилаца те су, колико су умели, заустављали непријатеља.⁶⁰

У 11 часова Одрод је извршио противнапад и приморао Немце да се повуку до кланичке пруге. Тада је на кеју

код куле Небојше заробљено једно непријатељско одељење од 87 војника, који су се ту искрцали. Ипак, непријатељу је најзад пошло за руком да се одржи и да овлада кланичком железничком пругом.⁶¹

У подне 24. септембра (7.X), железничка пруга је представљала најосетљивију тачку одбране, те је Сремском добровољачком одреду наређено да најкраћим путем избије на дунавски кеј, уништи непријатеља и ослободи железничку пругу. Прва чета наступала је кроз кишу челика улицом Цара Уроша на сам кеј а друга чета је добила правац према цркви Ружици и Робијашкој башти. На крају улице Цара Уроша, код Шондине фабрике, прва чета затекла је делове II и III батаљона X пука, који су овај положај посели у времену од 13 до 14 и по часова. Војници су лежали по улицама Високог Стевана, Солунској и Цара Уроша.⁶² У Солунској улици жандарми су онемогућавали прилаз непријатељској пешадији, која је успела да продре улицама Јеврејском, Дубровачком и Израилевом. Непријатељ, који се утврдио на железничком насипу испод цркве Ружице, код Робијашке баште и на крај Кнез Михаиловог венца, прелазио је у напад. Заједно с једном четом батаљона мајора Гавриловића и са Сремским одредом жандарми су били одређени да изврше противнапад. Пошто је мајор Драгутин Гавриловић одржао потресан посмртни говор својим кадровцима, контранапад је почео у 15 часова.⁶³

Преостала стотина „Сремаца“ стигла је до првих редова кућа на Јалији. Сјурили су се у једно двориште које гледа на трачнице и ту се скупили и средили за напад. После срчаног јуриша добровољци су постали господари пруге на линији код кафане „Златни шаран“ па све до Кнез Михаиловог венца. Заузевши положај иза железничког насипа, добровољци су гађали у чамце и шлепове новог непријатељског десанта.⁶⁴ Видевши да ће непријатељ, и поред упорности добровољаца, успети да искрца четири шлепа пешадије, једна чета добровољаца је оставила своје

ровове и у трку, кроз кишу куршума, успела је да се дочепа огромне камаре угља поред саме обале, где су се монитори усидрили. На овом малом делу кеја отпочела је страшна борба на живот и смрт. Приметивши ову истурену чету, монитори су алармирали своју артиљерију и сами окренули своја оруђа на камару. Сва упињања да се ова четица растера нису успела. Добровољци су помоћу каиша почели да бацају бомбе на саме мониторе. Када је настао застој у непријатељској артиљеријској ватри и због брзе пушчане паљбе бранилаца, монитори су били присиљени да се одмакну од обале и упуте низ Дунав.⁶⁵

Поред борби на дунавском кеју, жестока борба водила се 24.IX/7.X и на Ади Циганлији. Око 4 часа изјутра непријатељски напад је почео да слаби, а немачка пешадија уступила је место својој артиљерији. У 12-часовном клану током целог тога дана на Ади Циганлији нарочито се одликовао одред четника, који су из једног блиндираног шлепа проревивали немачке чете.⁶⁶ Искрцале снаге нападаче једва су се одржавале на комадићу отока, наишавши на срчан отпор. Срби су форсирали борбу на бајонет и ручним гранатама, у чему су суделовали и старци, и деца и, наводио, и жене.⁶⁷

За време прелаза снага фелдмаршала Макензена, у ноћи 23—24.IX/6—7.X, у борбама на простору од Чукарице до порушеног савског моста учествовале су и јединице српске речне флотиле са својом добровољачком посадом. Смелим препадима бродићи и чамци ометаи су прелаз и, продирући у непријатељеву позадину, спречавали довођење појачања немачким јединицама које су успеле да пређу на Циганлију. И за време најтежих борби пловни објекти флотиле држали су и успостављали телефонске везе између ада и штаба Одбране Београда, превозили на острва храну и муницију а одвозили рањенике и заробљенике. Тек пошто су готово сви бродови претрпели тешка оштећења и после часно извршеног задатка, због повлачења сувоземних снага са савске обале, флотила је у току ноћи

25.IX/8.X уништена од стране своје посаде.⁶⁸

Пред поноћ 24.IX/7.X, браниоцима на дунавском кеју стигао је у помоћ XIV пук, који је у 1 час по поноћи примио борбу с Немцима. На Градском одсеку Одбране Београда непријатељ је имао 14 чета а браниоци батаљон и по X кадровског пука, три чете жандармеријског батаљона и остатак полубатаљона Сремског одреда.⁶⁹ Вече 24. септембра било је необично критично. Изгледало је да ће још исте ноћи сви на кеју бити истопљени од гвожђа и усијаних цигаља кућа и фабрика које су догоревале. Исте вечери учињен је распоред за напад на линији од кафане „Златан Шаран“ до Робијашке баште. У средини линије налазио се Сремски добровољачки одред, десно је био XIV пук а лево чете из X кадровског пука и једна чета из VII пука. Напад није успео тако да су браниоци били принуђени да се врате на полазни положај.⁷⁰

Сремски добровољачки одред ушао је у борбе 25.IX/8.X са 223 избачених из строја. Целога дана напади су се смењивали без успеха, јер је непријатељ био надмоћнији. Нестало је и муниције, али су је добровољци пронашли и донели кроз највећи пакао и рушевине. Поподне вођени су окршаји код Велике пијаце испред зграде Универзитета, а, затим, испред барикаде код Народног позоришта и у улицама Доситејевој и Француској. Немци су, мада споро и опрезно, ипак напредовали, те су добровољци подигли барикаду и у Цетињској улици код кафане „Два побратима“.⁷¹ Тог дана увече трупе бранилаца повлачиле су се ка Великом Врачару. Штаб Одбране Београда више није рачунао да Сремски добровољачки одред постоји.⁷²

Ове борбе детаљно је описао последњи заповедник Сремског одреда. Када је непријатељ савладао отпор XIV пука у Дубровачкој улици, читаво десно крило бранилаца, које је дотле одолевало, морало се брзо повући преко рушевина. У Душановој улици добровољци Сремског одреда зауставили су се код кафане „Дарданели“, те су дочекали аустро-немачке колоне бомбама и

Сл. 7 — Војници и комите бране Аду Циганлију код Београда
(Из књиге: *Агонија Београда*)

пуцањем у месо. Пошто је добијен извештај да се једна нападачева колона упутила од Малог Калемегдана Улицом Страхињића Бана, добровољци су у трку избили на Зерјек, ту пред радњом „Пеливана“ подигли тврду барикаду и дочекали непријатеља, који је у колони ишао као на егзицириште. Ускоро, пошто је већ пао мрак, добро-

вољци су начинили барикаде на излазима свих улица које су се спуштале на Душанову (Добрачина, Француска, Скадарска, Цетињска), затим су се упутили на Велику пијацу и посели улице Кнез Михаилову, Чика Љубину, Васину и друге према позоришту и Скадарлији. Када је стигао извештај да је непријатељ са савске стране допро до

Војне академије и да надире ка Славији, добровољци Сремског одреда пошли су најпре ка кафани „Руски цар“, где је барикада спречавала непријатељско наступање Кнез Михаиловом улицом, затим преко Теразија и данашњег Булевара револуције до простора данашњег Правног а онда Техничког факултета. Поноћ је већ превалила, када су добровољачке патроле, послате ка Новом гробљу, јавиле да се непријатељ пребацио и на том правцу преко Дунава.⁷³

Овога дана посебно су се истакли најмлађи браниоци — београдски дечаки, добровољци од 15 и мање година. Док се још водила борба на Ади Циганлији, где су распоређени заплењени митраљези, београдски гимназијалци су постали послужбоци митраљеза. Они су са бродиха „Победа“ скинули митраљез, те су га на рукама пренели према средини острва и отворили ватру на Немце који су наступали. Најзад су са четама VII пука прешли у јуриш на усколебаног непријатеља.⁷⁴ Дечаци су у јутарњим часовима гинули и освећивали своју погинулу браћу и по улицама на простору од Универзитета до калемегданских прилаза.⁷⁵ Када су Немци ухватили у првом борбеном реду неке дечаке првих разреда гимназије који су својој старијој браћи, гимназијалцима-добровољцима, донели преобуку и остали у окршају, стрељали су их, иако су неки од њих били рањени и без оружја.⁷⁶

У првим јутарњим часовима 26.IX/9.X добровољци Сремског одреда повукли су се попречним улицама са простора данашњег Булевара револуције ка циглани „Гешћ“ више Топовских шупа. Када су добили обавештење да се борба још води у унутрашњим деловима града, вратили су се, с неколико жандарма и војника који су изгубили јединице, ка Славији и даље ка Теразијама. Четири упућене патроле добиле су задатак да испитају терен око железничке станице, Зеленог венца, „Албаније“ и Батал цамије. Језгро групе утврдило се на простору „Лондона“ а затим је једно одељење кренуло ка Теразијама. Ту, а затим ниже код Двора

и „Лондона“, добровољци су плотуном и бомбама дочекали непријатељску коњицу. У подне ови последњи браниоци Београда посели су простор око Цветног трга и официрског дома, одакле су, измешани с тезгама и корпама, поново дочекали непријатељску колону. Поново су упућене патроле, које су дошле у додир с непријатељским претходницама. Када је стигло обавештење да се непријатељска коњица с дунавске стране упутили ка Чубурском потоку, преостали се одред журно повукао у правцу кафане „Кикевац“. Ту су, изненађени, плотуном растерали непријатељску коњицу и сишли у Чубурски поток. Одатле су се искупили на Пашиној коси поред преосталих добровољаца заостали жандарми, војници и избеглице. Преко села Кумодража стигли су на простор Торлачке механе, где се налазио штаб Комбинованог одреда Одбране Београда. У штабу су били веома изненађени, јер су били обавештени да је одред изгинуо на дунавском кеју. Ту су добровољци добили највеће похвале, јер су, као последњи браниоци, успорили аустро-немачко заузимање града и омогућили извлачење војске и разних државних установа.⁷⁷

Свој бес према шаци добровољаца који су пружили натчовечански отпор, непријатељ је одмах искалио. Већ првога дана окупације (27.IX/10.X) подигнута су на скверу између хотела „Москве“ и „Балкана“ вешала, на којима је завршио живот један младић, добровољац из Сремског одреда.⁷⁸ Аустројанци су обилазили и болнице, тражећи рањене младиће који, с обзиром на године, не би могли бити војни обвезници, да их побију као омражене комите од којих су претрпели толике губитке.⁷⁹

V — КО СУ БИЛИ ДОБРОВОЉЦИ ПОД БЕОГРАДОМ 1914. И 1915. ГОДИНЕ

Славу добровољачког оружја под Београдом пронели су, с једне стране, омладинци из Београда и околине, односно питомци из Скопља и стари чет-

ници који су били из свих крајева Србије и из неких делова Македоније, а, с друге стране, Срби и понеки Хрват и Словенац из земаља под влашћу Хабсбурга. Бранећи Београд пао је и Драгутин Мрас, један од најизразитијих литерарних талената из круга „Млада Босна“.⁸⁰ Треба поменути и два Црногорца, два Душана Боновића.⁸¹ Поред Југословена, нарочито из Босне, Далмације, Срема, Баната и Лице било је и људи других националности, како из југословенских земаља тако и са стране. Војвођански Немци су били Игњат Кирхнер, Јохан Гринвалд, Михаел Шварц и још неки.⁸² Код куле Небојше пао је 1914. француски авијатичар Мишел Куртије,⁸³ а нешто касније био је рањен познати организатор чешких легија Милан Штефаник. Поједини Чеси, који су се борили под Београдом, примили су српска имена и презимена, да би се обезбедили ако их аустроугарске власти открију.⁸⁴ Међу добровољцима нашао би се и који Турчин, као неки Шефкет из Куманова, који је, тешко рањен, умро у болничком возу.⁸⁵ Било је Македонаца а забележен је и један Бугарин. Занимљиво је да се међу заробљеницима, који су се повлачили из Ниша према Албанији, широко глас да је

под Београдом оставило животе 5.000 добровољаца, бивших српских и руских заробљеника.⁸⁶

Основну масу бораца у добровољачким четима и одредима, а још више ван њих, сачињавали су, природно, синови Србије, пре свега омладинци Београда. Ни њих, ни добровољаца уопште, није било много (оних у одредима до неколико стотина), али борбени и морални ефекат добровољаца, нарочито у критичним ситуацијама био је необично значајан, како првих дана рата тако и октобарских дана 1915. године приликом задржавања Аустро-Немаца на дунавском кеју и на београдским улицама. Добровољци су се тукли много боље од јединица регуларне српске војске и од старих четника, који су више волели да чисте терен у самом граду. Једна генерација, одрасла у условима и атмосфери знатних грађанских слобода и националног одушевљења, свесно је примала све тешкоће борбе. Али, када се после ратних страдања показало да нису остварени ни национални идеали, како их је напреднији део омладине схватао, тим истим омладинцима-добровољцима нису биле стране ни идеје настале с револуцијом 1917. године.⁸⁷

НАПОМЕНЕ

¹ Иако су у нерегуларним јединицама били помешани, добровољци се разликују од четника. Добровољци, којих је било и у неким регуларним јединицама, нису носили оружје пре избијања рата 1914, а јавили су се нерегуларним и регуларним јединицама као страни држављани или држављани Србије који нису потпадали под војну обавезу. Четници су били чланови четничке организације који су, почев од 1903. године, као добровољци упадали у Македонију, те су се ту борили против Турака а потом и против сличних бугарских чета. Називи „четник“ и „комита“ представљају синониме, само се име „комита“ више употребљавало у Македонији и уопште ван Србије, а назив „четник“ се нарочито форсирао у Југославији између два светска рата. Четнички начин ратовања одговара герилском или партизанском начину ратовања. Добровољци су за време првог светског рата показивали више чистог националноослободилачког ентузијазма него четници, који су у рат ушли већ као неки профе-

сионалци и као озлоглашени насилници, слабо гледани и у самој Србији. Посматрано чисто војнички, деловање четника у току првог светског рата још се може позитивно оценити. Између два светска рата четници су били припадници организације која је давала батинаше режиму и другим националистичко-терористичким организацијама. После априлског рата 1941. године, четници су на више или мање отворен начин, и у разним формацијама, фактички служили окупаторе и борили се против НОВ.

² Архив Војно историјског института ЈНА (у даљем тексту: А-ВИИ) поп. III, кут. 93, фасц. I бр. 4/5.

³ Исто, лист 1' и 13, под 13/26. VII 1914. овога Пов. Б. бр. 55 од 16/29. VII 1914.

⁴ А-ВИИ, III-93-I, бр. 4/11, министар војни пук. Душан Стефановић са Пов. ФБО бр. 437 Врховној команди, 21. VII/3. VIII 1914.

⁵ Исто, бр. 4/5. Начелник штаба Врховне команде пук. Ж. Павловић са Пов. БА, бр. 122 команданту Шумадијске дивизије и одговор овога Пов. Б. бр. 55 од 16/29. VII 1914.

⁶ Т. Јанковић, *Улога жандармерије у одбрани Београда 1914—1915. год. Агонија Београда у светском рату*, Београд 1931 (у даљем тексту: *Агонија*), 252 и 254.

⁷ Св. Милутиновић, *Последњи браниоци Београда*, Агонија, 167.

⁸ М. Голубовић, *Fragmenta tragoediae belli*, Скопље, 1932, 23.

⁹ М. Шкарић, *Четници и добровољци у ратовима за ослобођење и уједињење*, Нови Сад 1925, 19—20. — З. Моравец (*L'Italie et les Yougoslaves*, Париз 1919, 10) очигледно претерује кад пише да су добровољци, мислећи ту пре свега на добровољце из југословенских покрајина под Хабсбурзима, под командом три бивша аустроугарска официра одбранили Београд од првих непријатељских навала.

¹⁰ А-ВИИ, III-11, бр. 1, лист 26', Операцијски дневник Оперативног одељења Врховне команде (у даљем тексту: ОДООВК), министар војни телеграмом ФБО бр. 195. — Већ 16/29. јула српска влада изменила је ранији предлог српске Врховне команде да се Београд не брани, без обзира на опасност по становништво града и колонију странаца (*Международные отношения в эпоху империализма*, сер. III, књ. V, Москва — Лењинград 1934, № 238, стр. 260, руски отправник послова у Нишу, Штрандман, Петрограду).

¹¹ А-ВИИ, III-11, бр. 1 лист 108 под 28. VII/10.VIII 1914; III-93-I, бр. 4/21, министар војни Пов. Ф.Б.О. бр. 36 од 27.VII/9.VIII Врховној команди са прилозима (представка управника града Београда и рапорт пук. М. Анђелковића О. бр. 852). — О даљој судбини поменутих назови-четника Танкосићев сарадник Таса Средојевић је писао: „Једино су добили по неколико батина двојица тзв. „комита“ којима је полиција дала пушке и они уместо да иду у ров вршили су разбојништва по Београду под именом Танкосићевих четника“ (М. Живановић, *Пуковник Апис*, Београд, 1955, 255). — Четници су првих дана хапсили грађане и странце који су им били подозриви да су шпијуни, те су им батинама изнуђивали признање (*Политика* 23, V 1915, 1, причање Лефа у бечком листу „*Neue Freie Presse*“).

¹² У судским разлозима пресуде у познатом солунском процесу, којим су радикали и престолонаследник Александар 1917. ликвидирали организацију „Уједињење или смрт“ наведено је да су припадници организације мајори Војислав Танкосић и Доброслав Борбевић помоћу добровољаца вршили злочине, убиства, пљачке и друга безакоња над београдским становништвом које се повлачило првих дана рата преко Торлака. Лажни сведок Бура Шарац, добровољац родом из Босне, рекао је пред судом о „торлачким злочинима“ следеће: „На Торлаку смо многе људе батинали и убијали, па смо батинали и једног жандармеријског мајора. Код тих људи набена је знатна сума новца и она је послата пуковнику г. Димитријевићу. Знао да је батинао и председник општине рито-

печке Љуба Коларевић и новинар Наум Димитријевић, и један полицијски писар чини ми се Драгољуб Црвенчанин, што је симпатисао једном министру полиције. И неке смо жене батинали. Ово батинање гледали су официри из штаба одбране Београда, па и сам командант пуковник г. Миливоје Анђелковић. За ова батинања издавао нам је заповести пок. мајор Доброслав Борбевић. Што се тиче убијених знам за њих 3—4 и знам где су закопани, а за сва ова дела не знам да ли је знао командант дивизије и начелник штаба а знам да је за ова дела знао мајор пок. Танкосић, али су и командант и начелник штаба пуковник г. Радоје Лазич били на 3—400 метара од места удаљени где смо ова дела вршили. Мени је сведок Цигановић причао да је мајор пок. Танкосић добио наређење од пуковника г. Димитријевића да чим пређе у Босну да набави доста новаца око пола милиона динара јер му је новац потребан за организацију и ја сам однео Танкосићеву поруку пуковнику г. Димитријевићу.“ О нечовечном поступању „дрнорукаца“ помоћу добровољаца на Торлаку сведочио је и начелник среза врачарског Дим. Животић. Начелник штаба Дунавске дивизије из 1914. године, пуковник Радоје Лазич на суду је изјавио: „... Могуће је да су се они (инкриминисани догађаји) одигравали подаље од штаба и тамо где је био мајора Танкосића логор добровољачког одреда“. Таса Средојевић, који је на Торлаку руководио обавештајном службом Танкосићевог добровољачког одреда тврдио је: „О „злочинима“ на Торлаку 1914. године ако их је било, можда их је Шарац сам чинио злоупотребљавајући лато му поверење. Што се тиче „гуче“ неког поштеног женскиња (Миле „Двоцевке“), њих је патрола похватала са неким сумњивим аустријским поданицима у забрањеној ратној зони без икаквих исправа“ (М. Живановић, н.д. 249—56). Дакле, на жалост, не може се тврдити да добровољци баш ништа нису ружног учинили по налогу или прећутним одобрењем „дрнорукаца“.

¹³ А-ВИИ, III-11, бр. 1, лист 145', ОДООВК под 31.VII/13.VIII 1914; М. Шкарић, н.д. 21.

¹⁴ Р. А. Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Београд 1928, 24—5. — Неки добровољци су пред очима непријатеља пецали рибу за вечеру.

¹⁵ Св. Милутиновић, н.н. 169.

¹⁶ Исто, 169 и 171 — Борбу за време карауле очевидац М. Голубовић (н.д. 57) описује овим речима: „Те магловите ноћи није се видео ни прст пред оком. Четници су наступали и кратким знацима дозивали један другог одржавајући тако везу. Аустријанци, мислећи да су то знаци њихових другова, почеше и сами да их дају. Није се знало ко кога дозива.“

¹⁷ М. Голубовић, н.д. 56—58; Св. Милутиновић, н.н. 169 — Голубовић је описао једно четничко крстарење, као да су две мале четничке патроле испред непријатељске извиднице ушле у село и ту нашле и понеле неке

гуске; борбу нису смеле примити, те су се бекством спасавале испред плотуна непријатељске извиднице.

¹⁸ А-ВИИ, VII-21, бр. 1, релација мајора Свет. Букића под називом „Ада Циганлија“, стр. 1.

¹⁹ Исто, стр. 2; М. Лах, *Борбе око Београда у септембру и октобру 1914. године, Годишњак Музеја града Београда IV* (1957), 488; Св. Букић, *Одбрана Београда и прелаз у Земун 1914. год., Агонија*, 42.

²⁰ Ј. Луковић, *Борбе за Београд 1914. Ратна прошлост Београда*, Београд 1954, 144.

²¹ М. Лах, н.н. 494.

²² А-ВИИ, III-11, бр. 5, лист 79—9' ОДООВК, извештај II армије, телеграмом О. бр. 2208.

²³ А-ВИИ, VII-21, бр. 1, операцијски дневник Команде одбране Београда (у даљем тексту: ОДКОБ), под поменутим датумом.

²⁴ *Добровољци кладиварји Југославије 1912—1918, Љубљана 1936*, 147—8, чланак Јосипа Јераса *V komitskom odredu vojvode Vuka*.

²⁵ А-ВИИ, VII-21, бр. 1. ОДКОБ под 4/17. X 1914; Генерал М. Зеленика (*Рат Србије и Црне Горе 1915*, Београд 1954, 69) с правом је замерио да партизански начин ратовања, који су тада практиковале комитске чете, није довољно коришћен 1914. године чак ни у Босни.

²⁶ Исто, под поменутим датумима.

²⁷ Исто, под 16/29.XI и бр. 2, под 20. XI/3.XII; Ж. Павловић, *Битка на Колубари*, I, 237 и 834, Београд 1928; Ј. Луковић, н.н. 148.

²⁸ А-ВИИ, III-460, бр. 11, лист 20, под 2/15. XII 1914. обавештење војводе Путника влади (хартије тада пуковника Душана Стефановића); Д. Милекић, *Београд под окупацијом у Првом светском рату, Годишњак града Београда V*(1958), 265—71 (прво је на Теразијама обешен заостали бранилац Београда, 18-годишњи Михајло Радовановић из Раче Крагујевачке, код кога је приликом хватања нађен пиштољ; потрага за комитама био је добар изговор за отварање и пљачку напуштених кућа и трговачких радњи; становништву је запређено смрћу не само ако буде скривало четнике, него ако за њих буде знало па их не пријави; међу депортованим људима 13. XII било је комита, од којих су неки успели да у Срему избегну из колоне, те да се преко Ријеке и Италије врате у Србију). — Поменути оmlадинац висно је на вешалима подигнутим на скверу између хотела „Москве“ и „Балкана“; са овога места леш је пренесен у Горњи град на захтев Америчке санитетске мисије (Ж. Павловић, н.н. II-2, 838; Рајс, н.н. 65).

²⁹ *Ратни календар за годину 1915*, Београд 1915, 78 и 84; Д. Милекић, н.н., 272 (на основу оновремене српске штампе).

³⁰ Д. Милекић, н.н. 265 и 274.

³¹ А. Краус, *Узроци нашег пораза*, Београд 1938, 178.

³² S. Pavičić, *Hrvatska vojna i ratna poviest i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1943, 309.

³³ М. Шкарић, н.н. 22.

³⁴ Ж. Павловић, н.н. II—2, 839—41.

³⁵ А-ВИИ, III-93-II, бр. 4/53, акт генерала Живковића О. бр. 1057 од 14/27. XII 1914.

³⁶ Св. Милутиновић, н.н. 138—9 и 172.

³⁷ *Правда*, 9. XII 1914, 2.— О изменама у управи Савеза: *Правда*, 17. XII 1914, 2.

³⁸ Према публикацији *Подаци о аустроугарској дунавској флоти*, коју је марта 1915. објавио штаб Комбинованог одреда, непријатељ је располагао са шест монитора (са по 4 официра и 77 морнара) и седам патролних чамаца (са по једним официром и 10—12 људи). Од монитора је „Темеш“ ноћу 9/10. X 1914. наишао на мину и потонуо близу Орашачке аде.

³⁹ А-ВИИ, VII-21, бр. 1, ОДКОБ под 10/23. XI 1914.

⁴⁰ Сл. Радисављевић, *Нека дејства српске и аустроугарске речне флоте у борбама око Београда 1914—15. године, Годишњак Музеја града Београда III* (1956), 462 (на основу већ бројне литературе). Један дрвени чамац био је наоружан са два торпеда под енглеском командом. (А. Simović, *Rečne ratne flotile*, Split 1954, 104).

⁴¹ М. Голубовић, н.н. 14.

⁴² Б. Војновић-Пеликан, *Агонија Београда 1915. г., Агонија*, 203—4.

⁴³ Рајс, н.н. 67—68.

⁴⁴ Исто, 72—4.

⁴⁵ М. Голубовић, н.н. 29. — Једне августовске ноћи између Циганлије и Заногe вучен је више пута помоћу жице један чамац с војничким фигурама, да би се тиме изазвала и открила непријатељска артиљерија (А-ВИИ, IV/2—39, бр. 6, штаб II армије О. бр. 7651 од 29. VII/11.VIII 1915). У пушкарању је протекла и ноћ 12/25. августа. (Исто, О. бр. 7832).

⁴⁶ Б. Војновић-Пеликан, н.н. 197.

⁴⁷ Једног аустроугарског поданика четници су по кратком поступку стрељали, пошто је из једне куће поред синагоге давао ноћу знакове упаљеном лампом (Исто, 201).

⁴⁸ Има више примера слабог држања српских војника у београдској одбрани у то време. Две чете су, на пример, 22. XII 1914/4. I 1915. одбиле да изврше да се нападом изненади непријатељ на Малој Ади (А-ВИИ, VII—21, бр. 1, релација Св. Букића „Ада Циганлија“, стр. 9—10). На Малој Ади су 13/26. јула три војника VII пука II позива пребегла непријатељу, о чему је обавештена и Врховна команда. (А-ВИИ, VII—23, бр. 7, поверљиви деловодни протокол Команде одбране Београда, под 15/28. VII 1915). О великом страху од Немаца, наводно најјачих на свету, код војника VII пука пише и М. Голубовић (н.н. 27—8).

⁴⁹ А-ВИИ, VII—21, бр. 3, ОДКОБ под 21. V/3. VI 1915, наредба под О.бр. 2853; Св. Милутиновић, н.н. 172. — Шкарић (н.н. 26) погрешно наводи да се одред налазио под командом Одбране града Београда; изгледа да је под ту команду одред дошао тек пред аустронемачку инвазију.

⁵⁰ А-ВИИ, III-57-II, бр. 2/34, министар војни телеграмом ФБО. бр. 31780 од 25.VIII/7.IX 1915, и одговор Врховне команде О. бр. 19748 од 26.VIII/8.IX 1915.

⁵¹ М. Голубовић, н.д. 16; Св. Милутиновић, н.н. 173—4. Милутиновић претерује кад пише да је за попуњу било 250 питомаца из Скопља.

⁵² Св. Милутиновић, н.н. 144 и 146—7.

⁵³ А-ВИИ, III-57-II бр. 2/43, Добровољачки одред О.бр. 23.

⁵⁴ Ж. Кезић, *Борба са непријатељем по београдским улицама, Агонија*, 106.

⁵⁵ Св. Милутиновић, н.н. 150, 151 и 153.

⁵⁶ *Osterreich-Ungarns letzter Krieg 1914—1918*, В. III, Wien 1932, 200—1 (план за напад и однос снага, за Србе према чланку М. Лазаревића у *Времену* 9. X 1931), 205—15 (приказ борби), 187 (стратегичко решење); Краус, н.д. 180; Раџић н.д. 499, Детаљну монографију дао је виши аустроугарски официр Родић: *Die Eroberung von Belgrad 1915*, Wien 1917, стр. 72 и карте.

⁵⁷ Б. Рош, *На Дунавском Кеју септембра 1915. год. Агонија*, 300—306; Св. Милутиновић, н.н. 154—5. Пре искрцавања Аустријанци су за време бомбардовања 6. октобра посели Велико ратно острво, дунавско острвце Беларицу и прилаз жељезничком мосту са сремске стране (*Die Eroberung 29*).

⁵⁸ Св. Милутиновић, н.н. 157—160; Аустроугарски опис борбе чешће помиње ручне гранате бранилаца (*Die Eroberung 34,42* и др.). У истом приказу забележено је да су нападачи добијали ватру из кућа према насипу не само од регуларне српске војске него „и од комита мушког и женског рода“ (38).

⁵⁹ М. Голубовић, н.д. 55 и 77; Св. Милутиновић, н.н. 160. — О великим губицима Срба у противнападима. *Die Eroberung 40*.

⁶⁰ Б. Рош, н.н. 308.

⁶¹ М. Лазаревић, *Борбе око Београда 1915. године*, Београд 1922, 19; Св. Милутиновић, н.н., 160—1.

⁶² Св. Милутиновић, н.н. 156—7; Б. Рош, н.н. 309—10; Ж. Кезић, н.н. 107.

⁶³ Тел. Јанковић, н.н. 262; Б. Рош, н.н. 309—10.

⁶⁴ Ж. Кезић, н.н., 107—110. — Жандарми су извршили напад из Солунске улице према Робијашкој башти. (Тел. Јанковић, н.н. 262).

⁶⁵ С. Радисављевић, н.н. 464 (према сећању Ж. Кезића).

⁶⁶ Б. Војновић-Пеликан, *Агонија Београда 1915. Агонија 225*.

⁶⁷ S. Ravičić, н.д. 498; *Die Eroberung 45*. — Срби су поставили нове жичане препреке ноћу 23. октобра.

⁶⁸ С. Радисављевић, н.н. 462—3. — Свакако, пре свега, због деловања ове флотиле непријатељ је тек 27.IX/10.X успео да начини понтонски мост између Аде Циганлије и бео-

градске савске обале (*Osterreich-Ungarns letzter Krieg III*, 219).

⁶⁹ В. Максимовић, *Битка код Београда 6—10. октобра 1915. Агонија*, 349.

⁷⁰ Ж. Кезић, н.н. 114; Св. Милутиновић, н.н. 161—2. — О борбама сремског одреда види уопштен приказ: М. Кнежевић, *Одбрана Београда 1915. године, Војни историски гласник 6/1951*, 152. — Неке јединице регуларне српске војске нису се нарочито показале у борбама 24. IX/7. X. На пример батаљон XI пука под командом капетана Тихомира Брашића повукао се без наредбе већ ујутру 24. IX/7. X. из Макнша, омогућивши непријатељу неометан прелаз преко Саве на сектору Макнша. На тај начин десантне трупе зашле су иза леба браниоцима на Ади циганлији, који су хитно морали напустити острво (М. Петровић, *Узрочи пропаст Краљевине Србије у 1915. год.*, Ниш 1922, 85—89).

⁷¹ Св. Милутиновић, н.н. 162—3.

⁷² М. Лазаревић, н.д. 36. По Зеленики (н.д. 172) одред је изгинуо још 24.IX/7.X 1915.

⁷³ Ж. Кезић, н.н. 114—121.

⁷⁴ М. Радојевић, *Борба на Ади Циганлији октобра 1915. год., Агонија*, 92 и 94.

⁷⁵ Г. Јовановић, *Учешће 4. батаљона XIV пеш. пука II позива у одбрани Београда 1915. год., Агонија*, 286—7.

⁷⁶ Б. Војновић-Пеликан, н.н. 239—43.

⁷⁷ Исто, 121—34.

⁷⁸ Св. Милутиновић, н.н. 165.

⁷⁹ М. Голубовић, н.д. 119—122.

⁸⁰ Б. Черовић, *Босански омладинци и Сарајевски атентат*, Сарајево 1930, 15 (М. Јелић у свом „Србијанском венцу“ тврди да је Мрас имао 17 рана кад је пао); D. Jevđević, *Sarajevski atentatori*, Zagreb 1934, 67 (погинуо првих дана рата, при јуришу на непријатељски митраљез). — Д. Љубибратић (*Гаврило Принцип*, Београд 1959, 158), међутим, тврди да је он погинуо 1915. године, на положају код села Гладне близу Гуприје).

⁸¹ Ј. Боновић, *Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905—1910*, Београд 1939, 3.

⁸² М. Мирчић, *Странци у одбрани Београда, Агонија*, 534—5; Св. Милутиновић, н.н. 155.

⁸³ М. Мирчић, н.н. 534—5.

⁸⁴ Дипломатски архив ДСИП-а, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. бр. 608. — Међу интернирцима на Корзици био је и Милан Марковић, родом из Чешке, који се повукао из Београда.

⁸⁵ М. Радојевић, *Шефкет Халиловић, Агонија*, 508—9.

⁸⁶ М. Budak, *Ratno roblje. Albanski križni put austrougarskih zarobljenih časnika, knj. I*, Zagreb 1941, 36.

⁸⁷ Идеја о братству међу народима и о превеликим жртвама које узима рат пројавила и из редова омладинаца-добровољаца и инвалида М. Голубовића.

LES VOLONTAIRES DANS LES LUTTES POUR BELGRADE EN 1914 ET 1915

B. Hrabak

En se servant des documents militaires, quelques archives civiles et des matériaux pris des mémoires et de la presse, l'auteur a étudié une question déjà oubliée de la lutte historique et héroïque de Belgrade dans la Première guerre mondiale. Bien que Belgrade n'était pas un terrain très indiqué pour la guerre de la guérilla, étant donné qu'elle demande un terrain plus vaste et moins peuplé, les unités irrégulières composées de l'organisation «četničnik» (les volontaires des guerres de guérilla de la Macédoine) et des volontaires, ont joué dans les moments décisifs un rôle très important.

Les premiers de ses moments se situent dès le début des hostilités, quand les conscrits commençaient seulement à chercher leurs régiments. C'est alors que les «četničnik», les volontaires et les citoyens de Belgrade ont empêché la descente des ennemis. Autour du détachement du Commandant Voja Tankosić, qui comptait 32 hommes, un contingent de 600 hommes nommé «le détachement de Save» a été organisé. Quand les troupes régulières ont entrepris la défense de Belgrade, Tankosić a été envoyé sur le front de Zvornik. Un autre détachement, le détachement de Banat, beaucoup plus important a existé dès le début de la guerre, il a été organisé — par l'Union des volontaires, et il a occupé les îles de Danube. Le troisième groupe organisé par le détachement de Srem en 1915, a défendu, avec les unités régulières, l'île sur la Save «Ada Ciganlija», et effectuait aussi le service de reconnaissance aux alentours de Zemun. Le groupe a participé à la descente les 9 et 10 septembre 1914, quand les Serbes sont entrés à Zemun. Les citoyens et la jeunesse de Belgrade, en volontaires non organisés, ont participé activement à l'expulsion de l'«ennemi après sa courte occupation de Belgrade (du 2 au 15 décembre 1914)». Le premier pouvoir dans Belgrade libéré a été celui du détachement des četničnik de voïvode Vuk (Vojin Popović). Pendant la courte occupation une intéressante proposition a été faite par l'Union des volontaires; que les volontaires maintiennent l'ordre dans la ville, naturellement cette proposition a été refusée et le responsable de l'Union emprisonné.

Durant l'été 1915 les détachements de Srem et de Banat vécurent assez tranquillement dans une des îles, sans combats très importants. A la veille de l'invasion des Autrichiens et des Allemands en Serbie, au début de 1915, les volontaires ont fourni l'équipage de la petite flotille improvisée par les autorités de l'armée Serbe. La plus grande épopée sur l'action des volontaires dans la défense de Belgrade a été sans doute la résistance exaspérée du détachement de Srem (complété par des volontaires serbes au-dessous de 18 ans qui comptaient alors 340—360 hommes) sur les quais du Danube et dans les rues de Belgrade. Durant ces luttes toute la ville a presque été détruite.

Les volontaires de Belgrade en 1914 et 1915 étaient tous originaires des pays Yougoslaves sous la domination des Habsbourgs, ils venaient surtout de Bosnie, de Dalmatie, de Srem, de Banat, mais il y en avait aussi de Monténégro et de Macédoine. Parmi les nationalités non-yougoslaves il faut mentionner quelques Allemands de la Voïvodine, quelques Tchèques, Bulgares, Turcs et Siptar. Mais le gros des combattants volontaires était de Serbie, c'était avant tout de jeunes Serbes qui n'avaient pas encore fait leur service militaire, une génération, qui a grandi dans les conditions et dans une atmosphère de la liberté et de l'enthousiasme national, et qui acceptait consciemment toutes les difficultés du combat.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — Ada Ciganlija: Jeunes volontaires (Livre du R.A. Reis, Ce que j'ai vu et vécu)
- Fig. 2 — Ada Stevanac: Tranchées (Extrait du livre de R. A. Reis)
- Fig. 3 — Le «sous-marin» Jadar (Livre de R. A. Reis)
- Fig. 4 — Ile du diable: Avant-postes des tchetniks (Livre de R. A. Reis)
- Fig. 5 — Ada Ciganlija: Bivouac (Livre de R. A. Reis)
- Fig. 6 — Mirko Golubović, volontaire du détachement de Srem (Extrait du livre: Agonie de Belgrade)
- Fig. 7 — Soldats et komitadjis défendent Ada Ciganlija près de Belgrade (Extrait du livre: Agonie de Belgrade)